Statped

Måltidets pedagogiske muligheter i barnehagen

Innholdsfortegnelse

Måltidet 5

Hva er et måltid 5

Offentlige retningslinjer 5

Barnehageforskning 7

Eksempel fra praksis: Beskrivelse av måltidene i en barnehage med fokus på måltidene 9

Måltidsprosessene ivaretar alle de syv fagområdene i Rammeplanen 11

Måltidet når spising byr på utfordringer 13

Pedagogiske ideer 15

Gruppestørrelse, gruppesammensetning og gruppeeffekt 15

Å skape spisero 16

Kreativitet og åpenhet rundt roller og samspill 17

Individuelle mål og tilrettelegging for barn med spisevansker 18

Tilpasninger 21

Foreldresamarbeid 22

Personalets medvirkning 23

Hva kan det spesialpedagogiske feltet lære av barnehageforskning på området måltid? 24

Litteratur og videre lesning 27

Les disse refleksjonsspørsmål før du begynner å lese på veilederen.

- Hvordan tilrettelegger den voksne for barns medvirkning under måltidet, og hvordan kommer dette til uttrykk i samspillet?
- Hvilken rolle tar den voksne under måltidet? Er hen en tilrettelegger, deltaker eller observatør. Hvordan påvirker dette barnas trivsel og fellesskapsfølelse? Hvem er du i måltidene?
- I hvilken grad blir måltidet vurdert som et pedagogisk virkemiddel, og blir det tilrettelagt for at det er tilstrekkelig med voksne under måltidet som kan være støtte for samspillet, og barnas mulighet for utvikling og læring?

Innledning

Måltidene er en av de viktigste arenaer i barnets liv. Mange av barnas måltider blir inntatt i barnehagen. Som første ledd i utdanningsforløpet, har barnehagen et særskilt ansvar for å gi måltidene en viktig plass i barnets hverdag. Det helsefremmende perspektivet er med og gjennomsyrer viktigheten av gode måltider. Når barnet er mett på næringsrik mat kan barnets læringsmuligheter være optimale. I tillegg handler måltidet om mer enn å bli mett. I denne veileder vil du kunne lese om måltidene som en god arena for å utvikle sosial kompetanse, for å gi ferdigheter i inkludering, og for å støtte kommunikasjon og språkoppbygging. Videre vil du lese om eksempler på god praksis rundt mat og måltid som pedagogisk virkemiddel også når spising er utfordrende.

Mat er et av fagområdene i barnehagens rammeplan under kapitel: Kropp, bevegelse, mat og helse.

Barn trenger næringsrik mat for optimal vekst og utvikling, og for å fremme god helse og forebygge sykdommer (Nordstrand, 2014). Det er i dag imidlertid mange meninger rundt riktig og uriktig ernæring og også mye som er kontroversielt. Den offentlige debatten har mye fokus på mat, fra det å ha vide definisjoner av mat vi ikke tåler, til innleggene som svinger mellom orthorexi og junk food. Disse tendensene merkes også i barnehagene, og hvilken rolle skal de da innta? Det kan dreie seg om barn med lite appetitt, til «picky eaters» som er veldig selektive i matvareutvalg og utseende, til allergi, mat intoleranse, diagnostisert cøliaki og overvekt og fedme. I tillegg har vi de barna som har større spisevansker som skyldes nevromuskulære vansker, medfødte syndromer, barn med autisme diagnose, prematuritet for å nevne noen. Disse barna krever en spesiell bevissthet rundt spising og måltider i deres omgivelser. Det er derfor viktig å rette oppmerksomheten mot de prosessene som skjer på veien til matfatet og i etterkant som både allmennpedagogiske og spesialpedagogiske prosesser. Dette betyr at barnehagen står foran et komplekst bilde. Matvaner dannes tidlig i livet og danner grunnlaget for senere matvaner. Barnehagen har et stort ansvar for mattilbudet da barnehagen utgjør en viktig del av barnas totale kosthold. Rammen måltidene blir tilbudt under bidrar til å gjøre måltidet til mere enn å bli mett. Ved siden av familien og i samarbeid med helseinstitusjonene, er barnehagen en viktig arena for å fremme glede i spising og sunne kostvaner blant små barn.

For barn hvor spising er utfordrerne er det spesialpedagogisk perspektiv viktig. Pedagogisk personalet er et viktig ledd i å støtte under det medisinske. Bevissthet blant personalet kan bidra til å gjøre måltidet til en inkluderende arena hvor alle deltar og skaper noe i fellesskap. Barnehagen må til enhver tid se på dette feltet som kontinuerlig pedagogisk utviklingsarbeid. Måltidene inneholder så mange elementer fra alle fagområder i Rammeplanen. Mange

muligheter til å bygge fellesskap og støtte barnas læring og medlæring innenfor et bredt spekter av utviklingsområder. Matlaging og måltidene er praktiske rutine oppgaver. Allikevel har måltidene vist seg som en uvurderlig arena for lengre samtale utvekslinger. Det skyldes rett og slett at de voksne må være tilstede i noe konkret som må gjøres. Det er ikke bare mat som må snakkes om. En oljeflaske som velter, et barn som kaster mat eller et barn som gulper kan gi de voksne en velsignet anledning til å gjøre noe utviklende ut av en tilfeldig episode som man ved første tanke kanskje skulle vært foruten. En slik uventet situasjon kan skrives om, og bli forklart, bli løst, og til og med bidra til latter og gjøre samarbeid nødvendig. En slik episode kan vise barna hvordan voksne jobber sammen, og hvordan hverdagslig stress blir til felles opplevelse. Inkluderingsferdigheter kan og må læres og inkludering må oppleves som en berikende dimensjon. De voksne kan lære bort til gruppen hvilke behov barnet som strever med spisingen har. På den måten blir barna informert, og verden blir mer forståelig. Barna lærer, og barnet med spisevansker får oppleve måltid som felleskap. De får oppleve noen måltider som fristeder fra treningsmåltider og vi har opplevd at dette kan bidra til å øke gleden og motivasjonen.

Helsedirektoratets uttalelser viser at til tross for positiv utvikling er det viktig å opprettholde trykket på området spising. Måltidene er sårbare. Det kan behandles som noe som må gjøres og som gjøres mellom andre «viktige» ting, og matvare utvalget er sårt avhengig av økonomi. Samfunnets utvikling og sammensatte barnegrupper oppfordrer oss imidlertid til å tenke at måltidene i barnehagene har en sterk forebyggende funksjon og at det bør investeres i tidlig innsats for å fremme gode spisevaner. Barnehagen kan ha en avstressende rolle..

Vi har lurt på hva som gjør matlaging ulikt fra andre aktiviteter i barnehagen. Man lager påskekyllinger og julekuler, drømmefangere og familietegninger. Vi ser at i matlaging og spising er det et felles mål og oppmerksomhet rettet mot et felles produkt over tid. Den voksne opptrer som en tydelig guide. Alle påskekyllinger vil se forskjellige ut. Matretten som skal på bordet, vil derimot være felles. De enkelte bidrag- litt mere koriander, litt mere soya og hvitløk- beriker felleskapet og synliggjør den enkeltes deltakelse.

Måltidet

Hva er et måltid

Ofte kan et måltid forekomme som en pause i hverdagen som skal gjøres unna fortest mulig og med minst mulig søl (Heimdahl, Johansen og Horgen, 2015, s.29).

Måltid er en hverdagshandling som gjentar seg flere ganger. Det er kroppsnært, og det byr på samtalemuligheter. Måltidet er en av få aktiviteter hvor en kan sitte i mindre grupper over tid og samtale om et felles tema (Gjems, 2014). Gjennom samspillsprosesser rundt måltidet ser vi en uvurderlig effekt på flere aspekter ved læring. Disse omhandler alt fra samtaler, logisk trening, praktiske gjøremål, rekkefølge, humor og dialog. Vi kan med dette forstå måltidet som en tverrfaglig pedagogisk satsning (Bae, 2009). Det er en sosialiseringsarena med stor grad av individualisering og samtidig der hvor man deler det felles bordet. Den tyske sosiologen Simmel (1993, sit.i Grindland, 2012) skrev at felleskapet er så sentralt i et måltid at man kan stille spørsmål ved om det å spise alene kan defineres som et måltid. Måltidet er også variasjoner både i konsistenser, farger, lukter og temperaturer. Det er med andre ord et sanseeldorado. Som pedagogisk virkemiddel velger vi derfor å løfte det til noe annet enn" å bare bli mett".

Offentlige retningslinjer

Ulike offentlige dokumenter beskriver viktigheten av en bevisst tilnærming til måltidene. Det handler om å synliggjøre måltidene som arenaer for vekst, læring og deltakelse. I 2011 gjennomførte Universitetet i Oslo i samarbeid med Helsedirektoratet en undersøkelse om mattilbud i barnehagene. Denne var en oppfølgingskartlegging etter den første fra 2005. Det viste seg at mattilbudet i barnehagen var forbedret, barnehagen hadde fått en sunnere profil. Dette handlet om nedgang i tilbud av h-melk, og valg av andre matvarer med mindre sukkerinnhold under ulike feiringer og markeringer. Helsedirektoratet kom i 2011 med råd om måltider i barnehagen- om hvor mange måltider, hvor mye tid man skulle bruke til måltidene, og hvilke typer mat. Det ble utgitt en del materiale i forbindelse med satsingen. Det er interessant at noen av" bør" punktene i plakaten om Bra mat i barnehagen (2014) lød: Legge til rette for at de voksne tar aktiv del i måltidet og spiser sammen med barna. Videre legge til rette for et godt fungerende og trivelig spisemiljø og ikke minst ivareta måltidenes pedagogiske funksjon (vedlegg 1).

Fungerende divisjonsdirektør i Helsedirektoratet, Stigen, uttalte i 2012 at til tross for positiv utvikling, er det viktig å opprettholde trykket på dette arbeidet (Helsedirektoratet, 2012). Tall fra oppfølgingsstudien ved Helsedirektoratet viste videre at mer enn hver fjerde forelder til barn mellom 0 og 2 mener at barnet deres har et problematisk forhold til mat. Et mindretall av dette skyldtes allergier. Det meste ble beskrevet som liten matlyst og at barna var småspiste (Helsedirektoratet, 2011).

Flere kommuner er opptatt av helsefremmende arbeid. Målet med systematisk folkehelsearbeid er å fremme livskvalitet og flere leveår med god helse for den enkelte, og å arbeide for en samfunnsmessig bærekraftig utvikling. Arbeidet skal være strategisk og målrettet, gi retning og prioritet slik at bærekraftig utvikling sikres og sosiale helseforskjeller utjevnes.

Blant offentlige dokumenter inntar Rammeplanen en viktig plass. Rammeplan for barnehager er styrende for barnehagene. Den inneholder beskrivelser av sju fagområder som

barnehagen skal arbeide innenfor. Av disse fagområdene kan to knyttes direkte til mat og måltider: Natur, miljø og teknikk - som handler om å gi kunnskap om matproduksjon – og Kropp, bevegelse og helse – som handler om å legge til rette for å utvikle sunne matvaner. I prosjektet har barnehagen også vært bevisste på å knytte fagområdene opp til måltidet som pedagogisk prosess. Dermed blir også andre fagområder i Rammeplanen relevante for måltidet som læringsarena (se s.14 i avsnittet Måltidets ulike dimensjoner).

Barnehageforskning

I utarbeidelse av veilederen har det vært viktig å finne litteratur som kunne hjelpe oss å skape en faglig tilnærming til det som skjer under måltidene og gi en legitimitet til hvorfor akkurat måltidene bør inneha en så sentral plass i barnehagehverdagen. Gjennomgang av litteratur på området har også vært en viktig del av praksis i prosjektbarnehagen som har økt bevisstheten om måltidenes betydning hos de ansatte.

Noen studier har sammenliknet barnehager som har hatt såkalte rullerende måltider («rolling lunchtime») med barnehager som har hatt mer tradisjonelle måltidsituasjoner. Rullerende måltider innebærer at det var mat til disposisjon i løpet av en og en halv time i felles rommet. De voksne som hadde ansvaret satt ved bordet og var tilgjengelige. Ringsmose, Winther-Lindqvist og Allerup (2014) fant ut at personalet brukte 1 til 1-1/2 time i spising og samvær. I disse timene kunne man være sikker på at barn og voksne satt sammen og var involvert i en eller annen type interaksjon over en felles aktivitet (s.185). Forskerne fant at i barnehagene hvor de brukte «rolling lunchtime and fruitsnack» var det flere lengre dialoger mellom smågrupper med barn og de voksne. Atmosfæren var rolig og behagelig. I de barnehagene hvor de ikke hadde rullerende måltider kunne en observere en tendens til å gå glipp av anledninger til dialog: «There was a tendency to lose this opportunity for in-depth conversation due to the practical tasks of eating, as everyone had to be served at once, wait for serving dishes, the water jug to be passed around, etc. There was also fewer adults per child at the large tables where everyone sat together" (ibid).

Winther-Lindqvist, Ringsmose og Allerup (2012) fant ut at i barnehagene uten rullerende måltider var dialogen sparsommelig og preget av voksne som irettesetter barna, assisterer med det praktiske og spør om for eks. hva barna skulle til helgen. Under fruktmåltidene var det høytlesning, «men dialogen omkring spisning foregår hovedsagelig mellom børnene (med sidekammeraten), mens de voksne er praktiske» (s.135).

Berit Grindland (2012) skriver om måltidsfelleskap på småbarnsavdelinger som komplekse systemer og pluralistiske felleskap som preges av ustabil stødighet og ordnet uorden (s. 71). Teorigrunnlaget hun bruker fremhever relasjonens betydning for felleskapet og fokuserer ikke på den enkelte deltaker. Barn som deltaker ses som en kompleks sammenveving med andre deltakere som sammen utgjør måltidsfelleskapet (s.72). I måltidsfelleskap som fungerer som lukkede systemer vil det som er annerledes kunne forhindres eller velges bort. En vil oppfordre det som er antatt og vedtatte måter å delta på. I måltidsfelleskapet som et åpent system vil det være rom for konfliktfull enighet. Fellesskapet vil være i endring. Både orden og uorden, struktur og fleksibilitet vil prege felleskapet. Åpne system vil bidra til et «felleskap som ikke først og fremst preges av regler og bordskikk, men et felleskap som vil gi barn vilkår for å delta med å skape et uferdig univers der noe plutselig kan oppstå og endre hele felleskapet» (s.73).

Berit Bae (2009) skriver om samspillsituasjoner ved måltidet og drøfter enkelte (med)lærings muligheter knyttet til disse. Hun analyserer medlæring, dvs. de prosessene som er innbakt i og foregår sammen med andre aktiviteter. I et slikt henseende er måltid en uvurderlig arena for medlæring. Baes artikkel viser oss at samspillet ved måltidet er sammensatt. Det er fokus på samtale og dialog, praktiske gjøremål, humor som oppstår og grenser som den voksne setter dersom det trengs.

Berit Baes analyser av samspill ved måltidene viser en form for samspill karakterisert av romslige mønstre. Disse mønstrene gir barnet rom for å uttrykke seg og bli møtt ut fra egne

forutsetninger med de spørsmålene det skulle ha. Den voksne har anledning gjennom fokusert oppmerksomhet og mottagelighet til å se og videreutvikle samspill rundt bordet. Alle deltar, og rollene er ikke fastlåste.

På liknende vis fokuserer Liv Gjems (2014) på hverdagssamtaler som finner sted mens aktiviteter pågår. Gjems og Løkken (2014) trekker fram at 80% av tiden i barnehagen går til spontane samtaler. Det er bare 20% som går til planlagte samtaler. Datamaterialet fra barnehagene fremhever at personalet opplevde at måltidene representerer en av de få hverdagsaktivitetene i løpet av dagen der de kan sitte over tid i en liten gruppe og snakke rolig sammen om et felles tema (s.65). En slik aktivitet som måltidet er, vil øke anledninger til samtaler som går over flere ledd. Samtaler som går over flere ledd, er en viktig del av barnets utvikling. Samtalene kan da dreie seg om det som skjer eller om noe annet. Kunnskaper, kulturforståelse og verdier formidles til barna gjennom slike samtaler. Like viktig er de skjulte budskapene som «kan kommuniseres både gjennom kroppsspråk, oppmerksomhet, tonefall og ord» (s.49).

Videre har flere studier innen språkforskning funnet at samtaler som går over flere ledd er en viktig del av barnets språklige utvikling (Aukrust, 2005; 2007). Barns deltakelse i slike samtaler som vi på norsk beskriver som kognitivt utvidende samtaler (på engelsk:' extended discourse'), dreier seg om samtaler som er utvidende fordi de går over flere samtaleturer og dermed etablerer en samtalekontekst som er omfattende nok til å kunne gi barnet fortolkningsstøtte i forhold til ukjente ord, og fordi de viser til tema ut over det umiddelbare her-og-nå: hendelser i fortid og framtid, logiske relasjoner, årsaksrelasjoner osv. (Aukrust, 2005, s. 28). Gjennom slike samtaler tilegner barn seg ulike språklige ferdigheter, som å bruke ord og begreper riktig, å definere, å kunne lage fortellinger, å utvikle forklaringer og å forhandle.

Gjems (2014) løfter samtidig frem at førskolelærerne i hennes studie beskrev det som krevende å få til en lengre samtale med ett til noen få barn i hverdagen. Videoanalysene av barnehagenes samtalepraksis viste også at «førskolelærerne måtte anstrenge seg for å gjennomføre en samtale og holde fast ved et felles tema dersom det var flere enn to barn til stede (s. 65). På samme måte refererer Sagstuen (2016) til observasjoner i barnehagen som viser «hvordan praktiske gjøremål hindret muligheten for å opprettholde lengre samtaler med både jentene og guttene under frileken». Sagstuen observerte også at de voksne i utgangspunktet tok initiativ til å opprette samtalene. De stilte åpne spørsmål, men «som dessverre etter bare noen få utvekslinger måtte avbrytes på grunn av ulike praktiske gjøremål» (s.41). Dette er interessant når man tenker at måltidet mulig kan bli til et gedigent praktisk gjøremål.

Eksempel fra praksis: Beskrivelse av måltidene i en barnehage som har fokus på måltidene

Barnehage som vi velger som eksempel på god praksis har valgt å bli gode på måltid som pedagogisk virkemiddel i stedet for å hoppe fra det ene prosjektet til det andre. Barnehagen investerer mye tid og ressurser på området. De har også et langsiktig mål om å fremme god fysisk og psykisk helse gjennom et næringsrikt kosthold, og å gi barn og personal god kunnskap om effekten av næringsrik mat på barnas utvikling og vekst.

Måltidet består av et mangfold av prosesser som går over tid. Det handler om tiden som brukes rundt matlaging, ved matbordet, hvilke operasjoner barna deltar i, og hvilke anledninger til samtaler man bevisst skaper. De utnytter hele dagen, og har åpent i 10 timer hver dag slik at ikke alt som heter mat og måltid må skje mellom klokken ti og elleve. Barna er med på å planlegge og tilberede varierte og sunne måltider, som er laget av gode, rene, næringsrike og helst økologiske råvarer. Matlaging og spising er et felles prosjekt mellom barna og de voksne. Voksne spiser sammen med barna i alle måltider og de er ofte delt i små grupper. Stedet hvor man spiser varierer. Noen er på kjøkkenet og noen på avdelingene. Når det er fint vær benyttes i tillegg også uteområdet.

Prosessen frem til ferdig måltid og selve måltidet er preget av ro, god organisering og barns medvirkning. Samtalen går om ulike ansvarsområder, hva som skal handles inn, valg av hva man skal lage og hvor matvarene kommer fra. Barna er med på å lage handlelister til ukens meny som består av kjøtt, fugl, fisk eller vegetar. Små grupper med barn og en voksen drar til butikken, og handler det de behøver. Handlelistene er også tilpasset barnets eventuelle behov for alternativ supplerende kommunikasjon (ASK). De kan inneholde konkreter/gjenstander, tegn, PCS og fotografier. Ofte klipper man ut av en reklameavis fra nærbutikken.

Når maten er kjøpt inn, starter forberedelsene av måltidene. Gjerne dagen før. Her jobber de også i små grupper, for eksempel med å sløye fisk, skrelle og kutte grønnsaker eller koke kraft. Barnehagen har et flott kjøkken som er tilpasset barna, med f.eks. kjøkkenbenk i barna sin høyde. Kjøkkenarealet lukter mat når man går forbi. Den sensoriske opplevelsen er en viktig del av det hele. Mens aktivitetene foregår, blir barnet minnet om hva de skal lage og hva de ulike råvarene heter. Barna får også kunnskap om hva de ulike matvarene gjør med kroppen vår. Barna oppmuntrer hverandre under matlaging og forteller for eksempel til kameraten sin: «du blir kokk når du blir stor», eller forteller at man må bruke paprika «fordi

det er sunt!» Barnehagen tilbyr frokost, lunsj og ettermiddagsmåltid.

Frokost

Frukost gir barna en god start på dagen. Frokost tilbys vanligvis mellom kl. 0730 og 0900. Det er i frokosttiden flest barn blir levert. Isteden for at barna sier «ha det» til foreldrene i garderoben, kan de bli fulgt av mor eller far til frokostbordet. Det legges til rette for barnets behov rundt frokosten og at noen behøver mer tid enn andre. Frokost tilbudet består av pålegg, grovt næringsrikt brød og/eller havregrøt, samt ulike grønnsaker. Barna får også tilbud om økologisk melk eller vann som drikke. Det fysiske miljøet er også tilrettelagt for en rolig frokoststund med for eksempel dempet belysning. Måltidet er samlende, og barna spiser bedre da de får sitte sammen og får tilbud om samme utvalg av mat.

Det er generelt en større ro på avdelingen i denne tiden ettersom barna er samlet rundt bordet. Det blir vesentlig større ro rundt bordet fordi en voksen sitter sammen med barna og er tilstede i måltidet. Gode samtaler oppstår. Etter hvert som barna er ferdige med måltidet går de inn på et av grupperommene, slik at roen bevares ved frokostbordet. For å bevare ro rundt måltidet kreves det god planlegging og organisering av de voksne. Alt som trengs til frokostmåltidet er hentet frem på forhånd og står klart på trallen ved siden av bordet, og det er organisert hvem som ivaretar de barna som er ferdige med måltidet.

Lunsj

Barnehagen tilbyr et variert lunsjtilbud. Onsdag er dagen for hovedmåltidet, som er forberedt i to dager. Maten til lunsj handles inn, kraft kokes og mye grønnsaker skal skjæres opp når 73 barn og 20 voksne skal ha mat på en og samme dag. Hele barnehagedagen utnyttes ofte. I utetiden, for eksempel, går en gruppe inn og begynner med grønnsaker, eller sitter rundt et bord ute i solen. Oppgavene fordeles på hver avdeling og avdelingene har hovedansvar på rundgang. De har en rullering på fisk, fugl og kjøtt for å dekke næringsbehovet. Barna blir delt i grupper på kjøkkenet og deltar i alle prosesser frem til ferdig måltid. Det blir ofte mat til overs, og de påfølgende dagene blir det restefest med nye varianter av hoved måltidet - en kreativ bruk av rester som har en god ringvirkning på miljøet og på det samlede utgiftsbildet. Lunsj måltidene tilbyr også brød, pålegg, egg, grønnsaker, grøt ol.

Ettermiddagsmat

Ettermiddagsmåltidet består oftest av grønnsaker og frukt, dette for å dekke barnas behov for vitaminer og mineraler som er viktig for barn i vekst og utvikling. Ettermiddagsmåltidet kan også bestå av restemat fra lunsjen, knekkebrød med pålegg eller smoothie. Formålet med ettermiddags måltidet er at barna får påfyll av gode næringskilder for å holde stabilt blodsukker.

Måltidsprosessene ivaretar alle de syv fagområdene i Rammeplanen.

Ovenfor ble det nevnt at to fagområder – «Natur, miljø og teknikk» og «Kropp, bevegelse og helse» - kan knyttes direkte til mat og måltider. Innenfor fagområdet «Kommunikasjon, språk og tekstforståelse» trekkes det frem at under hele prosessen frem til et ferdig måltid er det mye samtaler, informasjon og beskjeder som barna må forholde seg til. Kommentarene strekker seg fra «nam nam» til «det smakte fortreffelig». Det har også vært mye fokus på sang, sagn, rim, og eventyr om mat og måltider. Innenfor fagområdet «Antall, rom og form» trekkes det frem at barna teller - er det nok tallerkener? - og de studerer former på grønnsaker, måler opp ingredienser, venter på tur og plasserer dekketøy i system. Fagområdet «Kunst, kultur og kreativitet» dekkes av bruk av ulike farger på grønnsaker og samtaler om de forskjellige fargene og det estetiske rundt å dekke bord, lage mat, pynte fat, matretter, legge opp på fat, og bruke sanseapparatet. Smak og lukt knyttes også til kultur og tradisjon. Videre har fagområdet «Etikk, religion og filosofi» vært involvert, som for eksempel viktigheten av å utvikle toleranse og interesse for hverandres matkultur. På området «Nærmiljø og samfunn» har det vært mange temaer som for eksempel gjenvinning, likestilling mellom kjønn i arbeid med mat, kunnskap om mat i nærmiljøet, måltider som samler og skaper felleskap.

I løpet av prosjektperioden så man at det er uendelig mange dimensjoner som kjennetegner måltidet, men som i hverdagen er nært sammenvevd på en naturlig måte. Skriftliggjøring av praksis gir anledning til å reflektere over de ulike dimensjonene. Her følger en utdyping av noen av måltidets dimensjoner som viste seg i hverdagen:

- **Det estetiske.** Vi spør oss: Hvordan ville du ha servert dine fineste gjester. Godt læringsmiljø er også et estetisk miljø. Maten skal være delikat og innbydende. Barna blir gjort oppmerksomme på fargekombinasjoner. «Gule og røde paprika, de er fine sammen».

- **Det kulturelle.** Hva spiser barn hjemme? Er det noen spesielle matretter barnehagen kan «prøve ut»? Det tas hensyn til spesielle skikker som blir til en naturlig del av mangfoldet, for eksempel svin, halalslakt, osv. Hvor kommer maten vi spiser fra? I kommuner med sterke gårdstradisjoner, besøker barna råvarenes opprinnelse.

- **Det meditative.** Personalet er bevisst på hvilken relasjon de ønsker barna skal få til mat. Man ser ikke på grønnsaksskjæring som en tidstyv som skal gjøres så fort som mulig. De ønsker ikke måltider preget av raskt inntak –løp til utelek, korte konsise kommandoer «Nei Nei Slutt Spis». Denne holdningen bidrar til at man gir de enkelte operasjoner plass i bevisstheten, i samtalen, i læringsmuligheten som dukker opp underveis. I matlaging kan man ikke «kladde» i full fart. Det tar tid å sette varene i kjøleskapet, skjære, legge over, osv. Barna formidles viktigheten av ro. Gjennom de voksne, erfarer de tilstedeværelse, det å være her og nå, i en handling som strekker seg over tid. Noe som er felles for alle barn er at ro bidrar til et bedre måltid. De voksne er bevisst på at det å skape ro er en viktig del av måltidet. De tar ansvar for å ikke bli oppfattet som den løpende voksne på leting etter smør eller flere servietter. Man tenker ro også i forhold til alle de uforutsette ting som skjer under et måltid som det klassiske melkeglasset som velter, eller en hel oljeflaske som søles ut under matlaging. Hvordan

møter man det? Å dempe stress har uante positive konsekvenser for barnets og personalet trivsel og fungering.

- **Det kontinuerlig oppmerksomme.** I prosjektbarnehagen blir de enkelte operasjoner nødvendige deler av en gjennomtenkt plan. Dette er med på å holde barnets oppmerksomhet mot en rekke av operasjoner over lenger tid, noe som gir kognitive gevinster for barnet.

- **Det repetitive**. Måltid skjer hver dag, det er livsnødvendig. Som personalet sa: Vi er her mellom 6:45 og 17:00. Det skjer mye hele dagen. Vi får flere anledninger. Det er også mange like prosesser og måltider som skaper den grunnleggende trygghet hos barna og hos de voksne. Det er den kraften som ligger i hverdagsrutinene.

- **Det sansemessige.** Smake, kjenne, lukte, føle - sansetetthet under måltidet er ikke vanskelig å forestille seg. «Jeg vil ha den gule sa ei lita jente». Hun ønsket seg nå gul paprika. Hun hadde skjært nok rødt. Ei annen tar opp et lite stykke løk. «Vil du smake?» «Liker du det?» «Smaker det sterkt?» Flere gråter rundt bordet når man skjærer løk. «Det går over» sier den voksne på en beroligende måte.

- **Det hygieniske.** «Vi vasker hendene først sa et barn». Det hører vi mens barna gjør seg klare. Barnehagen har stort fokus på gode rutiner for håndvask og håndtering av mat i forbindelse med matlagingen. Alle kjøttvarer blir registret i et eget system når det blir handlet inn. Det finnes egne fjøler for håndtering av kjøtt/grønnsaker og lignende. Rester blir fryst ned, og merket med hva det er og dato.

- **Det inkluderende. I** de siste årene har barnehagene blitt utfordret med ulike typer spiseproblemer rundt bordet. Dette har kunne bidra til å innta holdningen «Dette er spennende, her har vi mulighet til å lære noe nytt». Problemene til barna skal ikke ta fokus bort fra god mat og sosialisering. Når et barn kommer med ferdig mat av naturlige medisinske årsaker, har det vært viktig å tenke at annerledes mat ikke skulle stemple barnet som annerledes. For å kunne oppnå inkludering må man ha et bevisst forhold til tilrettelegging. Noen barn kan skjære, andre kan håndledes til å skyve grønnsaksbitene over i plastbollen. Andre kan lukte på vårløk og soyasausen-hver for seg eller sammen. Barna vet at de kan gå når de er ferdige. De kan gå når de føler seg ferdig for eksempel med å røre i gryta, med å skjære grønnsaker, når de har spist nok. Når gruppen i liten grad er styrt av regler vil strukturen være mer åpen og gjøre at ulike barn med ulike behov kan inkluderes. Man skal ikke være slik og slik for å høre til.

- **Det kooperative.** Mottoet i mange barnehagene er at «Alle barn rundt samme bord». Samtidig vet vi at barn med sonde eller mye oppkast kan oppleves som utfordrene. r også et faktum at mangfoldet av ansatte i barnehagen har økt. Dette har bidratt til at barnehagen har fått flere ressurser med annen kompetanse som også er nyttig i barnehagen. Det er voksne som for eksempel kan lage tradisjonell norsk mat, andre

som har kunnskap om mer eksotisk mat og håndtering av mer eksotiske grønnsaker og frukt og generelt andre råvarer. Det handler om ulike roller slik at man får til bred deltakelse. Noen voksne liker å finne på oppskrifter, noen andre å følge med i tilbudsavisene fra nærbutikken. Noe som igjen har gode ringvirkning på økonomibildet. Alle har ulike roller og alle roller er viktige for felleskapet. Det kooperative er dermed et videre viktig aspekt under inkluderingsdimensjon.

I å føle seg nyttig for felleskapet kan en føle økt trivsel og glede.

Måltidet når spising byr på utfordringer

Ut ifra vår kunnskap, kan vi ikke se at området spising og måltider har vært systematisk forsket på innenfor det spesialpedagogiske feltet. Vi vet samtidig at spising er et område som har store ringvirkninger i barnets hverdag og i familiens fungering, og et område som involverer eventuelle søsken i stor grad. Området krever derfor oppmerksomhet.

Hjelpebehov hos barn når måltidet byr på utfordringer ivaretas ikke alltid fullt ut av allmennpedagogisk tilrettelegging i barnehagen. Da kan det være behov for spesialpedagogisk hjelp. Det er her snakk om graden av individualisering. Det er denne som avgjør om hjelpen skal anses som allmennpedagogisk eller spesialpedagogisk hjelp og dermed være en del av den spesialpedagogiske planen.

Måltidet i barnehagen når spising byr på utfordringer må tilpasses på ulike områder. Det går på utstyr og plass til utstyr rundt bordet, på bordet, ved bordet. Barnets hjelpebehov gjør bemanning 1:1 nødvendig. Det går på når og hvordan spiseferdigheter bør trenes, og hva trening betyr for hvem blir et spørsmål. Videre spiser barnet noe annet enn de andre barna. En annen hyppig bekymring er om barnet drikker nok i løpet av en barnehage dag. Med fiberrik drikke følger også at barnet lett kan bli obstipert. Økt refluks er også et velkjent problem. I tillegg kommer nedsatt læringsevne pga. konsentrasjonsvansker, dårlig nattesøvn og smerter, som i neste omgang kan føre til at barnet er utilpass og kan reagere med problematiske måter å være på. Ut fra denne komplekse bakgrunnen, kan spising ikke sees isolert fra hele barnets fungering.

Til tross for denne kompleksiteten, er det et kjent fenomen at spiseproblemer og ikke minst svelgeproblemer har vært behandlet under medisinske settinger. Rita Bailey and Maureen E. Angell (2005) skriver at dysfagi programmer først og fremst har blitt brukt i medisinske settinger og ikke pedagogiske. Gjennom deres studie viser imidlertid forfatterne til best effekt dersom medisinske behandlinger utføres i kombinasjon med pedagogiske programmer. Dvs. når svelge - tyggetrening gjøres sammen med pedagogiske tilnærminger. Når måltidet byr på utfordringer, bør derfor bidragene fra spesialpedagogikken og habiliteringsfaget gå hånd i hånd. Innsatsen fra spiseteamene i habiliteringstjenesten der hvor de finnes er viktig. Men gode råd kan fort bli til lister som henger på kjøkkenet, overlatt til skjønn og utsatt for hverdagens utfordringer. Ofte henger lister lenge uten å ha blitt revidert. Sannhetene fra én tid kan bli sannheter for en lenger periode enn nødvendig. Samtidig opplever man også at det er sjelden at området spising vies nok plass i barnets sakkyndige vurdering og dermed individuelle opplæringsplan (IOP). Derfor blir sakkyndighetsarbeid viktig og man bør jobbe for at innsatsen rundt spising blir nært knyttet til det spesialpedagogiske arbeid som gjennomføres nærmest barnet. Fra barnehagers hverdag har vi imidlertid erfart at spisingen ofte er overlatt til assistentene. Vi kjenner til flere assistenter som gjør en fantastisk innsats, samtidig undrer vi oss på hvorfor det spesialpedagogiske bidrag ofte er begrenset til å lage

en kommunikasjonstavle eller velge ut de tegnene for pålegg og andre begreper som kan være relevante.

Spesialpedagogikken kan bidra med tanker rundt viktigheten av struktur og forutsigbarhet, spisemiljøet og målsettingsarbeid med utgangspunkt i kompleksiteten i et måltid. Ved siden av det tekniske - få ernæring og oppøve spisemotorikken – kan spiseglede, anledninger til samtale, sosial kompetanse og den voksnes rolle i å la alle føle seg velkommen rundt samme bord være riktige tiltak. Videre er en av de viktigste oppgavene på det spesialpedagogiske feltet å kunne se på alle barn rundt barnet. Vi kunne uttrykke det slik: fra «du og jeg» til «vi». I avskjermingens navn blir barn med spisevansker holdt unna spisebordet, fratatt det å dele måltidene sammen med andre barn. I Bailey og Angells artikkel (2005) blir gruppen som skulle undersøkes beskrevet slik:

> “Three participants ate their meals in the lunchroom with peers, while six participants were fed by school personnel in their classrooms, due to safety concerns, need for proximity to healthcare personnel, and/or perceived negative effects of the distracting lunchroom environment” (s. 82).

Her blir segregering begrunnet med utgangspunkt i trygghet under spising, i nærhet til helsepersonalet og i forhold til omgivelsene under måltidet. Hvem kan si seg uenig i slike typer rasjonaler? Trygg spising er bud nummer en. Samtidig er det akkurat tilrettelegging av omgivelsene som kan gjøre en forskjell. Vi har erfart at en av de beste belønninger for barna er å delta etter det som gir barnet opplevelse av glede og mestring. Den voksnes rolle er her avgjørende. Personalet kan føle engstelse og velger løsninger som blir enten-eller for å være på den sikre siden. Slik kan det være våre engstelser som segregerer barnet med den utfordrende spisingen. En kompetent og trygg voksen kan derimot gjøre mye for å skape holdninger og forståelse tidlig i livet som varer livet ut.

En kartlegging av det enkelte barn med spisevansker innebærer i neste omgang tilrettelegging rundt det enkelte barnet.

Pedagogiske ideer

Ledelse, god planlegging og kjennskap til barnas behov spiller en viktig rolle for å få til en god pedagogisk hverdag med mange anledninger til trivsel og læring. Det er imidlertid tre pedagogiske ideer som viste seg å spille en stor rolle i prosjekt-barnehagen i forhold til tilrettelegging av et måltid. Den ene er gruppestørrelse, gruppesammensetning og gruppeeffekt. Den andre er å skape spisero, og den tredje er kreativitet og åpenhet rundt roller og samspill.

Gruppestørrelse, gruppesammensetning og gruppeeffekt

Gruppestørrelse er en dimensjon som kan variere og det finnes ikke noe som er riktig eller galt. En liten gruppe med 6-7 barn kan være stor nok for noen. Prosjektbarnehagen bruker dette fleksibelt. I noen perioder kan barnet med større spiseproblemer spise sammen med ett eller to barn til i naborommet. Ingen ordning er permanent. I dette ligger at løsninger man finner i en viss periode for et visst problem skal tas opp igjen, mønstrene skal brytes slik at man ikke står i fare for å stigmatisere noen.

Prosjektbarnehagen benytter smågrupper i de fleste aktiviteter, men spesielt prioritert i matlagning. Gruppesammensetningen er nøye gjennomtenkt på grunnlag av relasjoner, alder, vennskapsbånd, sosial fungering og hjelpebehov. Gruppene utnytter de arealene som barnehagen har, for eksempel grupperom, kjøkken, uteområde, nærmiljø og grillhytta. Barna er fordelt på ulike aktiviteter i tråd med satsingen til barnehagen.

I små grupper sikrer vi at alle barn blir sett, hørt og forstått og det utløser større voksen-barn-tetthet. Mulighetene er store for å skape rom for gode pedagogiske prosesser. Barna blir modigere i å fremme sine behov, følelser og meninger som igjen nærer trygghet. Slik styrker smågrupper barnets strategier for samhandling med sine omgivelser og også sosiale ferdigheter. Gruppene bidrar også til å øve opp ferdigheter i problemløsning og styrker empati. Det er enklere å kjenne igjen egne og andres følelser i smågrupper hvor barna er trygge. Barna blir sett og hørt i et tettere samspill og kjenner fort på tilhørighet i en gruppe. Arbeid i smågrupper gjør det også lettere for personalet å få brukt sine ressurser og å videreutvikle sin kompetanse.

Barnegruppen i seg selv vil ofte ha en positiv effekt på spising for alle barn. Tida til det er satt av. Gruppeeffekten er positiv, og rammene er strammere enn hjemme. Det er flere faste aktiviteter som skaper dagsrytmen. Det er ikke noe tilgjengelig utenfor måltidet, samtidig som rutinene ikke er for rigide. Dette kan virke positivt for noen barn. De voksnes væremåte og barnegruppen har en positiv effekt på barnas naturlige skepsis for nye matvarer. Som når noen smakte på en rå løk bit i prosjektbarnehagen og lagde en gedigen grimase. Den voksne kommenterer. Det er denne kommentaren som er avgjørende. I kommentaren bekreftes den sterke smaken, det sikres at det ikke er farlig, den voksne smaker kanskje selv på en liten bit rå løk. Mange små ører lytter til kommentaren. Mange små øyne kikker forventningsfulle. Er vi heldig kan et barn til kanskje å bestemme seg for å smake. Smitteeffekten er i gang. Rå løk med en sosial støttesmaker er mye bedre enn rå løk under press.

Å skape spisero

Den andre pedagogiske ideen er viktigheten av å skape spisero. Barna med og uten spiseproblemer har nytte av ro. Ro betyr ikke fravær av stemmer, prat, lyd fra tallerken og bestikk, men ro skapes ved at de voksne er tilstede, gir mening til handlingene som utgjør matforberedelsene og selve spisingen. Barna trenger ikke å gå fra bordet samtidig. Denne medbestemmelsen er også med på å skape ro. Noen trenger litt mer tid og det er lov.

Avledning er en annen velkjent strategi for å reetablere ro og balanse. Den er utstrakt i bruk på hjemmebane og kan være veldig krevende. Vi har møtt fortvilte foreldre som har utfordringer med å få barn til å spise. Dette gjør at de prøver ulike strategier som for eks. gi frokost i bilen, eller i badekaret. Vi husker en pappa som klatret utenfor kjøkkenvinduet mens mammaen satt ved kjøkken-bordet og prøvde å få barnet til å spise. I barne-hagen er det naturlige avledninger rundt bordet. Barna snur seg, snakker, mister glasset, bare for å nevne noe. Dette betyr ikke uro, dette er det kontrollerbare kaos (Grindland, 2012) som kan løse opp den stramme rammen som øker spisepresset. Så gjenfinner systemet balansen som trengs for å fortsette måltidet. En rolig stil rundt bordet har positiv effekt, ikke bare for barnet, men for alle barn. Barna følger i øyekroken alt som skjer rundt. De merker seg uroen, de merker seg de overaktive og styrete voksne. De merker også hva den voksen spiser, om han/hun står opp, og skal hente ting. Fra videoopptak kan man se at samtalene foregår ikke bare over, men også under bordet. Vi glemmer ikke de to små jentene som satt ved siden av hverandre og plutselig var beinet til den ene kommet over og stolen ble skjøvet bare så vidt slik at den andre jenta mista brødskiva. «Sitt rolig og spis pent» sa den voksne som fulgte konversasjonen over bordet. Målet til den voksne var her å opprette ro. Det er selvfølgelig en god tanke. Den voksne bør allikevel alltid ha døra på gløtt for en samtale som den ikke får med seg i måte å velge respons. Det vil i dette tilfelle si «den underbordiske samtale». Setninger som «Sitt rolig å spise pent» vil gi matbordet, måltidet og måltidets felleskap karakter av lukket system.

Strukturene i seg selv løser sjelden den grunnleggende problemstilling rundt hva som utgjør god kvalitet i en barnehage. Planlegging rundt gruppestørrelse og gruppesammensetning samt hva som oppleves som spisero vil ikke være nok. For at godt samspill og anledninger til samtaler skal oppstå vil personalets oppmerksomhet under måltidenes ulike faser være avgjørende.

Kreativitet og åpenhet rundt roller og samspill

Under forberedelse og måltidene kan man se at både barna og voksne er tilstede i lang tid. Det er ikke uvanlig at barna er engasjerte og holder fokus på aktiviteten i et par timer. Dette bekreftes i forskningen til Grindland (2012). Under matlaging er timene preget av en avveksling av aktivitet, ta tur, spørre, smake, lukte og tøyse. Den voksne er tilstede, tar på seg andre oppgaver underveis som har med matlaging å gjøre, vasker litt opp, rydder noe i skapet, lar barna smake, styrer rekkefølge slik at alle i den lille gruppen kommer til. Under hele prosessen er det mange anledninger til små viktige samtaler. Fordi gruppen er så liten, for eks. svært liten ved komfyren, klarer den voksne å ha fokus på alle barna. Barna er rolige fordi de kjenner seg sett. Når den voksne sier at det er Lise sin tur til å ta risnudlene i vannet etter Kaia, da er Lise trygg på at den voksne ikke glemmer henne. Hun klarer å vente.
Det foregår gode små hverdagssamtaler rundt bordet, fokus er ofte her og nå, assosiasjoner dukker opp, spørsmål som den voksne griper og utdyper. Målet er at barna kan spore den vennlige oppmerksomheten rundt bordet og at de kan koples til hverandre som en gruppe «se Maria spiser også skinke, Dere to laget fiskepakker sammen. De ble ordentlig gode». Samtalene dreier seg om mat, men ikke i samme grad som under matlaging og koking/steking. Nå rundt bordet skal maten nytes. «Det smaker godt, litt mer saus? Skal jeg sende deg brød?» Andre temaer kan dukke opp. Samtalen utvikler seg slik at vi får høre at gulrøttene kommer fra bondegård til bestefar til Kaia. Fra grønnsakene går fortelling videre til en tur hvor de så noen dyr og "tur og dyr rimer». I måltidsfelleskap som fungerer som et lukket systemer etter Baes definisjon (2009) vil det som er annerledes –alt fra barnet som vil spise med tallerkenen opp ned, til barnet som blir sondeernært- bryte med det som er antatte og vedtatte måter å delta på. . En variert barnegruppe krever at det settes fokus på ansattes samspillskvaliteter. Ellen Os (2021) skriver at måltider gir potensial for meningsfullt samspill og felles oppmerksomhet. Men hun peker på at samspillskvalitet er varierende. Hun skiller mellom høyt profilerte ansatte og lav-profilerte ansatte. Høyprofilerte ansatte er initiativrike, engasjerte, lyttende og inkluderende. De skaper samtaler med variert innhold og involverer hele gruppen. De viser følsomhet og responsivitet overfor barnas verbale og nonverbale uttrykk.

Lav-profilerte ansatte viser derimot lite initiativ, lavt engasjement og begrenset respons på barnas initiativ. Samspill var ofte regulerende og rettet mot struktur og grensesetting ikke meningsutveksling.

Hvordan jobber man for å se de ulike barns bidrag, hvordan støtter man relasjoner mellom barn? Barn som vil hjelpe til under sondemating kan i noen tilfeller oppleves som at de forstyrrer. Fra en observasjon i en barnehage husker vi hun lille jenta, Sofie, som kom for å trøste, klappet på bordet, klappet på magen til barnet som skulle få sondemat og viste sin egen mage. Den voksne som skulle gi sondemat sa: Nå må du vente. Det hørte vi. Det hørte også Sofie, så hun senket blikket og gikk. Fokuset til den voksne var på at knappen skal koples på, ikke på trøste-hjelpe-atferden til Sofie. Episoden med Sofie understøttes av Os sin forskning. I kun to prosent av slike episoder, griper den voksne inn og løfter opp den empatiske handlingen.

Individuelle mål og tilrettelegging for barn med spisevansker

For alle barn gjelder de generelle mål i rammeplanen. At de skal lære om sunne kostvaner, å ha aksepterende oppførsel rundt bordet, at vi spiser ulike mat og på ulike måter, å spise sammen er viktig for trivsel. Ved siden av de generelle mål er det et stort behov for individualisering av mål for barn med spisevansker. Vi har her valgt å først gruppere barn med spisevansker ut fra erfaringene fra ulike barnehager, for så å si noe om viktige tilpasninger som barnehagene kan bidra med i hverdagen: sted og tid, matpresentasjonen og konsistensene.

Barna

«Vi små forskere»

Barn som trenger utforskning: som en del av spiseutviklingen må noen barn oppleve søle- og klinetid. Dette kan føre til en positiv opplevelse av mat. Det å ta i suppeskåla med grønnsaker, kyllingbiter og paprikaterninger øker kontrollen over det som i neste omgang vil komme opp og inn i munnen. Problematikken ligger i at det er vanskelig å spise, tygge og svelge, og barnet øver seg. Det kan etter hvert bli en hel meny på bordet, rundt øynene og på hendene. Når nabojenta spør: «Hvorfor?» Da svarer assistenten: «Ludvik lærer å spise selv».

Det er viktig å skille de små forskerne fra barn med behov for grensesetting: I prosjektbarnehagen var det f.eks. et barn som kastet mye mat og «griset» litt med maten. I begynnelsen var dette noe som gjorde at de andre barna tok etter. De voksne valgte å snakke med barna om dette barnet "griset" med maten.

Dette førte til bedre forståelsen blant de andre barna og situasjonen ble snudd til at de andre barn heller brukte sine gode vaner under måltidet.

«Forsiktig forsiktig»

Barn som trenger tilvenning: nye matvarer kan være vanskelig å bli fortrolig med. En viktig del av tilvenningen er at dette ses som en naturlig del av utviklingen. At andre barn smaker på det som vi ønsker målbarnet skal bli vant med å spise har stor innflytelse, de følger med, de er viktige støttespillere under forutsetning av at de voksne ser hva som skjer rundt bordet. Jo mer de voksne er tilstede, desto mer har de mulighet til å guide barna.

Barna kan opptre som redde og det er viktig å jobbe systematisk med introduksjonen av maten. Barnet får alltid tilbud om å smake på alt. Barnet smaker på det meste, noe går ned, og noe kommer ut igjen. For å sikre riktig næring får barnet smoothie som næringskilde av og til. Barnehagen har også et holdningsskapende fokus på hvordan de voksne håndterer denne type problematikk, noe som har vist seg å være svært viktig.

«Enten for lite eller for mye»

Det er barn som spiser for lite og barn som spiser for mye. Tett samarbeid med familien er her viktig for å kunne forstå hvordan man møter barna. Kostveiledning har vist seg svært viktig, samt samarbeid med de instansene i kommunen som jobber for forebygging og holdningsskapende arbeid.

«Sa du smak?»
En del barn har vansker med oppfattelse av smaker. Det kan skyldes nevrobiologisk sårbarhet eller dårlige minner i forbindelse med måltidene. Det kan også skyldes bruk av medisiner. Arbeidet med sanser er et svært viktig område for denne gruppen barn.

«En klump i halsen»

Barn med svelgevansker tilhører en liten gruppe i barnehagen, men krever mye innsats for å bli en del av felleskapet. Deres annerledes spising er så tydelig at vi ofte har opplevd at de blir satt ved siden av spisefelleskapet. Ofte har barna sonde, og dette krever at barnehagepersonalet får god opplæring. Det må også etableres et system hvor flere ansatte kjenner til prosedyrene. Pumper og tilkoplinger må kjennes under huden slik at de ikke tar oppmerksomheten bort fra å spise samspillet. Bevisste voksne som møter de andre barnas spørsmål og innspill på en naturlig måte er også et svært viktig tema. «Hun har knapp på

magen. De har skjært magen. Jeg har også skjært her» (tar opp genseren og viser et arr). Den voksen kopler barna sammen og sier «Det var en flink doktor», «Ohi arret ditt og Mikaels sitt ligner på hverandre». På denne måte byr måltidet på medlæringsmuligheter. Den voksne kan se alle barn og koble barnet med spiseproblemer til de andre ved å påpeke det felles. «Se hun fant gulrot i fiskesuppen» «han spiser også gulrot» «og han…og han….og du også spiser gulrot». Det er også alltid noe som barnet er kompetent på som vi kan fremheve: «Han er flink til å plukke ut bildene fra tematavle» «det er språket hans».

Vi kan berolige for eksempel når det gjelder barn som blir sondet «Det er ikke farlig, han får maten gjennom magen» «Det gjør ikke vondt». Vi vet at de andre barna lurer, de ser med øynene i nakken på det barnet som blir matet noen meter fra bordet.

«Hvorfor får Mikael lov å være inne?» «Han trenger litt lengre tid for å spise ferdig»

«Hvorfor får June spise potetgull?» «Det er slik June lærer å spise».

«Hva har han på magen?» «Det kaller vi knapp. Det er lettere for Mikael å spise». «Han får maten rett i magen» «Er det vondt?» «Nei. Du ser at han smiler når du spør». Barna er førnøyde med de enkle svar. Så går de tilbake til sitt eget spiseprosjekt med følelsen av at de vet noe mer, at Une og jeg sitter sammen, men at vi spiser ulikt. I denne forbindelse peker Moe og Valseth Lillegård (2014) på måltidene som én av de hverdagssituasjonene som gjerne kan være hovedarena for spesialpedagogisk hjelp. De refererer i sitt kapittel til Ytterhus (2000) som i sin doktoravhandling viser til noen interessante undersøkelser. Barna stiller krav til hverandre ikke ut fra faktiske ferdigheter, men ut fra forventningene om ferdigheter. Altså forventer barna at Une spiser og skjønner at Une spiser på sin måte.

«La meg skjønne-la meg snakke om mat på min måte»

Noen barn har behov for ASK (Alternativ supplerende kommunikasjon). Barnehagen lager da innkjøpsliste med bildestøtte, PCS og tegn. Bilder med PCS er en del av bord dekkingen. De ligger der tilgjengelig og blir en naturlig del av samtalen. Barna peker på bildene. Sier hva de ser eller spør «Hva er det?» «Hvor er det?» De utvider samtalen med ulike assosiasjoner. Måltidet er en av de øyeblikkene som ofte gjøres om til en spesialpedagogisk treningsarena hvor barn med behov for ASK skal øve på å bruke tegn og symboler i kommunikasjon. Man bør alltid vurdere hvorvidt barnet som strever med spisingen i tillegg skal peke på symbolene eller gjøre tegn før han får noe som en del av sin egen spising. Vi skal kanskje akseptere at akkurat det barnet må få lov å strekke seg mot et pålegg og ikke blir avbrutt i sin spiseflyt? Det er tross alt denne som skaper spisegleden.

«Jeg spiser bare hvite ting»

Mange barn med autisme diagnose strever med spisingen. Det er en signifikant høyere forekomst av vansker med matinntak og gjennomføring av måltider enn hos nevrotypiske. Uten adekvat behandling har disse vanskene ofte et vedvarende forløp. Dette kan føre til uheldige ernæringsmessige og sosiale konsekvenser, samt nedsatt livskvalitet for barna og deres pårørende. Utdypning av temaet vil sprenge grensene for denne veileder. Det er viktig å se barnet under ett og at måltidene blir regnet med som spesialpedagogisk innsatsområde. Her vil rutiner og forutsigbarhet være grunnleggende tilnærming ved siden av en grundig kartlegging av barnet måte å forholde seg til maten (persepsjon, sensorikk, helseplager i tilknytting til inntak av maten).

Tilpasninger

Tilpasning av sted og tid

Det er viktig å tilpasse sted, evt. tid. Ofte møter vi en holdning blant fagfolk at de ikke ønsker at barnet skal skille seg ut. Men barnet gjør det uansett, for eksempel i hva barnet drikker og spiser. Det kan være at barnet med den vanskelige spisingen må starte før de andre, at han må sitte inne lengre for å bli ferdig. Noen kan tjuvstarte slik at de har bedre tid. Videre trenger ikke alle måltider å bli inntatt i felleskap. Det kan tenkes at noen måltider inneholder flere elementer av oralmotorisk svelgetrening og kan foregå som en-til-en måltider. Fellesmåltidene kan for eksempel by på matvarer som er enklere å håndtere for barnet og fokusere på smak og luktopplevelser. Man trenger heller ikke å velge etter klokkeslett, men heller ut fra hvilken type setting måltidet foregår i. Det handler om å innta en bevisst tilnærming til hva måltidet er for barnet, hvordan barnet vil ha glede av måltidet og hvordan barnet skal være en del av måltidets felleskap. For et barn med store svelgevansker vil deltakelse kunne innebære det å smake på litt yoghurt ute under et fruktmåltid eller å lukte på de ulike sorter frukt på fruktfatet. Dette vil fange opp både barnets spiseutviklingsnivå, smaksopplevelser og ikke minst innebære å gå fra «du og jeg» til «vi».

Tilpasning av matpresentasjonen

Hvor mye skal vi ha på tallerkenen? Hvor mye er nok for det barnet det gjelder? Man kan ha en avlastningstallerken og barnets asjett med bare den ene biten på. Det er godt for et barn med spisevansker å se at også tallerkenen hans blir tom. Det er fint å oppleve at det er lov å spise pålegg og brød hver for seg. Det er viktig å være oppmerksom på fargene barnet kan reagere på. Ei mor ringte inn og sa «Nå vet jeg det, han liker bare hvite myke ting».

Tilpasning av konsistensene

Tilpasning innebærer også å velge konsistensene ut fra barnets forutsetning for spising. Barnets spiseutviklingstrinn er avgjørende for de kravene vi stiller; puré, jevnet og finmoset, malt og finkornet (malt, malt med myke klumper, fastere mat før tyggetrening), grovmalt/ oppdelt. Trinnene må respekteres, kontrakten med barnet må aldri brytes. Samarbeid med ernæringsfysiologer og logopeder i spiseteamet er et must.

For alle de ovennevnte grupper og tilpasninger er det viktig å samarbeide med familien. Ofte har samarbeid med familien

gjort en enorm forskjell (Heimdahl m.fl., 2015). Samarbeid med ernæringsfysiolog og med spiseteamet på habiliteringstjenesten der hvor dette finnes er også viktig. Å invitere alle rundt barnet og la barnet snakke gjennom et video-opptak av måltidet handler om å forsøke å gjøre det utydelige tydelig. Henvisning til spiseteamet på Rikshospitalet må også vurderes ved behov.

Foreldresamarbeid

Foreldre og barnehagens personale har et felles ansvar for barns trivsel og utvikling. Ifølge Forskrift til Rammeplan for barnehager er forståelse og samarbeid to sentrale sider ved kontakten mellom barnehagen og foreldrene. Forståelse er definert som gjensidig respekt og anerkjennelse for hverandres ansvar og oppgaver i forhold til barnet. Med samarbeid menes regelmessig kontakt der informasjon og begrunnelser utveksles. Samarbeid med foreldre er svært viktig og nødvendig for å kunne følge opp hvert enkelt barn på en best mulig måte. Det er mange detaljer fra måltidene hjemme som barnehagene kan lære av og dra nytte i tilrettelegging av måltidene i barnehagen. De ønsker at samarbeidet med hjemmene skal bygges på gjensidig tillit og respekt. Som et ledd i å bygge tillit ønsker barnehagen å bidra til gode matvaner for barna sammen med foreldrene, med vekt på god balanse i kostholdet. Målet er å skape et samarbeidsforhold der personalet og hjemmet gir hverandre råd, hjelp og støtte, gjennom følgende intensjoner; den daglige kontakt, foreldresamtaler, foreldremøter og kurs, og tilbud om kostholdsveiledning.

For den daglige oppdateringen til foreldrene bruker barnehagene for eksempel Mykid, et webbasert dokumentasjonssystem der foreldrene kan gå inn og titte på bilder og lese tekster om ulike prosesser gjennom dagen. Facebook brukes også etter at foreldrene har gitt skriftlig samtykke til publisering.

For at foreldrene skal oppnå en bedre forståelse av hvordan barnehagen jobber med Sunn mat for små mager og for å inspirere foreldrene til å videreføre barnehagens fokus i hjemmet, arrangerer barnehagen egne foreldrekvelder (se vedlegg 2). Kveldene har bestått av foredrag rundt et valgt tema, og felles matlagning og middag. Kurskveldene legger også opp til diskusjon og dialog i salen for at barnehage og foreldre skal lære av hverandre og at innspill og spørsmål kan komme frem blant foreldrene.

Barnehagen arrangerer også en matfestival en gang i året. Denne dagen blir alle familier invitert til barnehagen. Her får foreldrene smaksprøver på mye av det de har laget i barnehagen det siste året, samt et oppskriftshefte på alt som er på menyen denne dagen Forberedelsen til dagen gjøres av personalet kvelden før, samt i samarbeid med barna på dagtid.

Barnehagens kostholdsveileder tilbyr også veiledning til de foreldrene som behøver/ ønsker tips og råd til sunnere og renere mat.

Det allmenne går hånd i hånd med de spesielle behovene noen barn kan ha. Barnehage og foreldre samarbeider tett i henhold til ulike former for allergener, intoleranser, og kulturelle

forskjeller, og med klinisk ernæringsfysiolog når det er nødvendig. Barnehage og foreldre samarbeider spesielt tett når et barn har en form for spisevanske. Uansett årsak til spiseproblemene vil barnet og foreldrene trenge støtte og anerkjennelse for de forsøkene de gjør. Gjensidig respekt betyr blant annet at råd som kommer fra medisinsk personale blir integrert i barnehagens praksis. Samtidig ønsker barnehagen å komme med observasjoner og tanker slik at man blir en likeverdig partner (Heimdahl og Horgen, 2011). Respekt betyr også at prosedyrer og anbefalinger tas opp regelmessig med korte mellomrom. Foreldre er svært opptatt av barnets regelmessige inntak. Ofte kan de fortelle med begeistring at barnet ville smake på potetgull eller drikke sjokomelk, mens andre gjerne vil at barnet skal spise et spesielt brød de lager. Barnehagen må hele tiden balansere ivaretakelsen av foreldrenes opplevelser og ønsker, opp mot barnehagens mandat.

For å ivareta foreldrenes stemme ba vi ei mor om å skrive en beretning over hennes opplevelser, dette kan leses i sin helhet i vedlegg 4.

Personalets medvirkning

De voksne er rollemodeller for mange barn i løpet av et barnehageår. Dette innebærer at de voksne generelt har fokus på trygghet, kjærlighet og omsorg. De voksne skal være nysgjerrige, undersøkende og forutsigbare i sitt samspill med barna. Dette stiller store krav til den voksne og krever en kontinuerlig gjennomgang av egen måte å være på som voksen i barnehage.

Spisevanskene kan ta mye plass. Det er viktig å gi dem den plassen de fortjener, men samtidig jobbe for at barnets omgivelser klarer å se resten av barnet. Å skille mellom ernæring og spising er også en viktig del av personalets arbeid. Refleksjon over hva ord gjør med oss er en viktig del av arbeidet. En redefinisjon av dette opplevde vi i en barnehage hvor de ansatte skapte seg et nytt begrep for maten til et barn som spiste lite: i stedet for å si «hun spiser bare smuler» kalte de maten til barnet for «Karis bit».

Det er også viktig å trygge personalet. Man kan tenke seg at de voksne kan oppleve at «Nå er det helt ille her! Den ene er småspist, han andre liker ikke grønnsaker og han tredje, han gulper mye». Jo mindre personalet vet eller har kontroll over, desto reddere er de, og denne redselen kan lett overføres til barna. Personale som har barn med spisevansker på avdelingen sin, vil kunne bli utfordret til å lære å tenke rundt deres rolle som tilretteleggere. Som vi har beskrevet i rapporten trenger barn tid, og omgivelsene må lære at løsninger ikke er rett rundt hjørnet, at løsningen ikke nødvendigvis betyr 3 retters middag ute på restaurant i nærmeste fremtid - kanskje aldri – eller at løsningen ikke betyr å lære å spise alle pålegg, men noen få ulike sorter, og at dette kommer til å ta tid. At barnet har lært å spise Mariekjeks betyr ikke at barnet er trygg med alle typer kjeks.

Veiledning med alle som har med barnets spising å gjøre er viktig her. Det innebærer kunnskap i hva spisevansker er, hva ernæring innebærer og ikke minst om samarbeid mellom hjelpeinstanser. En del av observasjonene er vanskelig å videreformidle. Video-opptak er her et uvurderlig verktøy. Gjennom video-støttet veiledning kan man gjør personalet oppmerksom på barnets signaler og se på spiseomgivelsene med «nye øyne» (Heimdahl, 2016 a og b). Videoklippene brukes konstruktivt for å få til endringer hos seg selv som må være til barnets beste (ibid). Det handler for eksempel om å se sitt eget tempo i å gi barnet hjelp til å spise med hensyn til barnets spiseferdigheter. Det å kople barna til hverandre når alle tilsynelatende bare er opptatt av sitt eget spiseprosjekt. Det å få med seg

hvor barnas oppmerksomhet er. Det å kjenne igjen alle barnas bidrag. Det å samtale med ord som gir alle mening. Det å integrere lukter og smaker som en del av dialogen - bare for å nevne noe som kan være nyttig å se utenfra. Videoveiledning gir nettopp denne roen som trengs når man står oppe i vanskelige måltider.

Det er de bevisste voksne som skaper deltakelse og inkludering. I veiledningssituasjonene har vi ofte erfart at personalet som tenker at inkludering er mulig, finner veier dit. I andre personalgrupper har vi opplevd at ulike hindringer blir nevnt som for eksempel at det er mye støy, at barnet gulper og dermed bruker personalet energi på å finne begrunnelser for at det ikke går. I prosjektbarnehagen har vi møtt den første innstillingen, og alle er med som fanebærende.

For personalet er det også viktig at foreldrene kommer med tilbakemeldinger på at det de gjør i barnehagen er meningsfullt også for de hjemme, som for eksempel da ei mor sa: «Nå gruer vi oss mindre til måltidene». Det er sterkt det.

Hva kan det spesialpedagogiske feltet lære av barnehageforskning på området måltid?

For det spesialpedagogiske feltet er måltidet en uvurderlig arena for godt og konstruktivt arbeid. Måltidet er en hverdagslig og repetitiv handling som allikevel tillater mange variasjoner. Det er praktisk. Målet er konkret. Måltidsfelleskapet vil være i endring i forhold til gruppesammensetning og hvordan man viser at alle deltar og dermed er del av felleskapet.

Et viktig element er barns ulike roller som deltakere i måltidet. I noen barnehager har de organisert måltidene på en rullerende måte Winther-Lindquist m. fl. (2012) skriver om det og at dette preger alle leddene i måltidet. Fra innkjøp til rydding. I følge de samme forfatterne vil de rullerende måltidene ivareta den fleksibilitet som skal til for at alle skal kunne delta. Under måltidets forberedelse vil for eksempel noen barn være tilstede og observere aktivitetene rundt bordet, andre lytter, andre igjen deltar med å skjære, andre små smaker, andre snakker og forteller. Alle deltar på sin måte. Inspirert av konseptet rullerende måltider, har vi sett at rullerende matlaging fungerer bra. Barna kommer og går av egen kraft. Noen gutter og jenter velger å delta i hele prosessen. Andre fullfører den operasjonen de har startet på. Har barnet for eksempel begynt å skjære opp en paprika, er det fint at de ikke går før hele paprikaen er oppskåret, men de trenger ikke kutte opp alle paprikaene som trengs til måltidet. Dette gir mulighet til aktiv deltakelse og gir selvbestemmelse, da barna kan delta etter evne og ønske. Barnegruppen komponeres og rekomponeres, men de voksne er stabilt tilstede. I prosjektbarnehagen erfarte vi i tillegg at fleksibilitet ivaretas gjennom kunnskap og kjennskap til barnas ulike behov og personligheter. En slik måte å tenke på, vil dermed ivareta barna med spesielle behov på en bedre måte: det er enklere å finne rollen deres når rollene ikke er fastlåste og alle kan bidra med det de kan og ønsker.

Videre vil barn med spesielle behov etter vår mening være tjent med at man forstår måltidsfelleskapet som et åpent system med rom for konfliktfull enighet (Bae, 2009 og Grindland, 2012). Barnas behov vil utfordre måltidsfelleskapet. De vil for eksempel være unike i sin måte å spise på. Å få barn som skiller seg ut inn i felleskapet avhenger av hvordan den voksne møter annerledeshet. Når noe plutselig og uventet dukker opp, kan den voksnes innsats gjøre en forskjell (Heimdahl m.fl., 2015). Det plutselige og uventede kan

strekke seg fra å sette tallerkenen på bordkanten så den faller i gulvet eller å velte et melkeglass, til og matkasting, gulping eller oppkast.

Grindland (2012) skriver om det åpne systemet som kjennetegnet av å ikke være regelstyrt, men heller være preget av gjenskapelse av balansen etter at det uforutsette har skjedd. En slik forståelse av systemet passer mye bedre for inkludering av barn som faller utenfor forventet spising.

Barna er «svampevesen» som alltid lærer noe. Spørsmålet er hva de lærer. Medlæring (Bae, 2009) er her et viktig begrep. Forutsetningen er at bevisste voksne ser, tilrettelegger og veileder. Måltidet er en mulighet for en samlende medlæring, hvor barna kan få øye for annerledeshet og følelse av tilhørighet bakenfor vanskene, bakt inn i en aktivitet. Barna blir med andre ord hjulpet til å ta på seg flere viktige briller. Det som barna opplever undervegs blir møtt på en slik måte at barna blir trygge på å være i interaksjon med barnet med funksjonsnedsettelser, for eksempel å hjelpe med sonde eller å vise frem maten sin. Vi vet at barn ikke kan tvinges til vennskap, men at alle kan få et bilde av seg selv som et barn sammen med andre barn.

Det skjer mye rundt bordet og Gjems (2014) har vært opptatt av de hverdagslige, men viktige samtalene. Hun skriver at i hverdagssamtalene blir kulturelle kunnskaper og verdier fortalt gjennom språk. Hva bidrar Une med i en samtale? Hun som ikke har ord, ikke kan strekke armene sine, og som aldri kommer til å smøre sine egne brødskiver. Une ser på mens Thea skjærer gulrøtter. Une synes fiskepakken lukter godt. Den oppmerksomme nærværende voksen kopler Une og Thea. Thea ser Une med nye øyne. At Une lukter og kanskje gir antydning til et lite smil er Unes bidrag inn i samtalen om fiskepakken. Det er mange samtaler rundt bordet. Unes bidrag må fanges opp av en bevisst voksen.

Men Gjems (2014) skriver også om de skjulte budskapene: «like viktig, og kanskje enda viktigere, er det som formidles uten at det uttales» (s.49). Det som hun kaller skjulte budskap kan kommuniseres gjennom kroppsspråk, tonefall i stemmen og valg av oppmerksomhetsfokus. Gjennom skjulte budskap vil den voksne framheve hvilke bilder av barnet som blir synlig for de andre. Er barnet bare synlig gjennom sine pumper og kanyler, eller er barnet et deltakende medlem av gruppen med en litt annerledes måte å spise på? Måltidene kan være så utfordrende at det fremmer tydeligere kroppsuttrykk hos personalet. Ansiktet er et speil for våre følelser. Det er vanskelig å undertrykke den spontane mimikk når vi oppfatter at et barn kommer til å gulpe. Bevisste voksne er et nyttig redskap for at ikke alle andre skal oppfatte situasjonen som ekkel og stemple det barnet som strever med gulpingen (Heimdahl, 2015). Måltidene er sterkt emosjonelt ladet. Smaker, lukter og lyder av spiseredskaper kan fremkalle assosiasjoner. Til og med sterile bordplater. Det er lurt å gjøre hva det å spise sammen kan bety til en samtale om emne. Det er lurt å sette ord på at i noen tilfeller skjer barnets måltid omtrent da og der hvor også den voksne selv har behov for pause. Hvorfor er det slik i vår barnehage? Hvorfor velger vi å spise sammen voksne og barn? Hvorfor velger vi det ikke?

Tips du kan ta med deg videre

- Hva er måltid i din barnehage?
- Fra jord til bord er det mange områder i rammeplanen
- Hvordan er måltidene organisert
- Gjør dere fortløpende observasjoner under måltidene for å se på egen praksis
- Er det noen av dimensjonene i måltidet som dere setter ekstra fokus på?
- Er det noen av dimensjonene i måltidene som dere kan jobbe med
- Hvordan organisere arbeidet rundt måltidene når spising byr på utfordringer.
- Hvordan samarbeider dere med foreldrene, spesialpedagog og helsetjenester rundt barnet (helsesykepleie, HABU ernæringsfysiolog, logoped)

Litteratur og videre lesning

Aukrust, V.G. (2005). Tidlig språkstimulering og livslang læring: en oversikt over forskningsfeltet. Rapport utarbeidet for Utdannings- og forskningsdepartementet.

Aukrust, V. G. (2007). 'Røverkjøp' og 'bra kjøp': om språk og leseforståelse, I: Ivar Bråten (red.), Leseforståelse - Lesing i kunnskapssamfunnet - Teori og praksis. Cappelen Damm Akademisk,110 – 127.

Bae, B. (2009). Samspill mellom barn og voksne ved måltidet. Muligheter for medlæring? Nordisk Barnehageforskning, 2 (1), 3-15.

Bailey, R. og Angell, M.E. (2005). Improving Feeding Skills and Mealtime Behaviors in Children and Youth with Disabilities. Education and Training in Developmental Disabilities, 40(1), 80-96.

Lov om barnehager (barnehageloven) - Lovdata

Jelling,I Bolognese E. og Debes,I.K. (2026) ARFID hos barn og unge med autisme Spesialpedagogikk 0326.

Gjems, L. (2014). Hverdagssamtalene-barnehagens glemte læringsarena? I: Liv Gjems og Gunvor Løkken (red.). Barns læring om språk og gjennom språk. 1.utg.3.oppl. Cappelen Damm Akademisk, 43-67.

Gjems, L. og Løkken, G. (2014). Barns læring om språk og gjennom språk. 1.utg.3.oppl.Cappelen Damm Akademisk.

Grindland, B. (2012). På kanten av kaos. Om orden og uorden i måltidsfellesskap på småbarnsavdeling i barnehagen. I: Berit Bae (red.). Medvirkning i barnehagen: potensialer i det uforutsette. Bergen. Fagbokforlaget, 57-78.

Heimdahl, E. (2016 a). Eating together is an act of love. Mealtimes and Inclusion, part one. Dysphagia Café. Hentet 05.01.2017 fra: http://dysphagiacafe.com/2016/03/30/eating-together-is-an-act-of-love-mealtimes-and-inclusion-part-one/

Heimdahl, E. (2016 b). Eating together is an act of love. Mealtimes and Inclusion, part two. Dysphagia Café. Hentet 05.01.2017 fra: http://dysphagiacafe.com/2016/04/05/eating-together-is-an-act-of-love-mealtimes-and-inclusion-part-two/

Heimdahl, E. (2015). Klumper i suppa, knuter på tråden og menyen på bordet. Knappen Nytt,(1), 20-25.

Heimdahl, E. og Horgen, T. (2011). Fra mating til samspising. Spesialpedagogikk (8), 26-33.

Heimdahl E., Johansen G. og Horgen, T. (2015). Å spise sammen: Den eldste og mest naturlige inkluderingsarena. Spesialpedagogikk, (1), 28-39.

Helsedirektoratet, Nasjonal faglig retningslinje for mat og måltider i barnehagen [nettdokument]. Oslo: Helsedirektoratet (siste faglige endring 17. august 2023, lest 03. februar 2026).

Rammeplan for barnehagen | udir.no

Forskrift om rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver - Lovdata

Moe, M. og Valseth Lillegård, M. (2014). En barnehage for alle - med inkludering som overordnet mål. I: Palma Sjøvik (red.), En barnehage for alle. Oslo Universitetsforlag, 353-

374.

Nordstrand, B. (2014). Sukkerkok i hodet. Freiva forlag.

Os, E. (2021) Engaging toddlers in interaction during meals:group-related joint attention i Nordisk barnehageforskning *(Vol. 18) 2019 (Temanr.)*

Ringsmose, C., Winther-Lindqvist, D. A., og Allerup, P. (2014). Do welfare states raise welfare (d) kids? Day-care institutions and inequality in the Danish welfare state. Early Child Development and Care, 184 (2), 177-193.

Sagstuen, I. (2016). Skaper vi språkforskjell mellom jenter og gutter i barnehagen? Spesialpedagogikk, (1), 38-43.

Winther-Lindqvist, D.A., Ringsmose, C. og Allreup, P. (2012). Kvaliteter ved det sproglige læringsmiljø i børnehøven. I: Lone Svinth og Charlotte Ringsmose (red.), Læring og udvikling i daginstitutioner. Dansk Psykologisk Forlag. Viborg, 114-152.

Ytterhus, B. (2000). De minste vil, og får det kanskje til. Doktoravhandling, NTNU

Årsplan Ekholt barnehage 2025/2026

Statped